

NAGY MIKLÓS MIHÁLY*

**EGY ELMULASZTOTT TÖRTÉNELMI LEHETŐSÉG:
AZ OSZTRÁK–MAGYAR GYARMATOSÍTÁS**

*AN OMITTED HISTORICAL OPPORTUNITY:
THE AUSTRO–HUNGARIAN COLONIZATION*

ABSTRACT

The newly founded Austro-Hungarian Monarchy was trying to step up as a great power at the political arena of the World and of Europe. As far as diplomatic relations were concerned, it followed the model of the great powers of that time and simultaneously created such armed forces that allowed this aim to become a reality. However the means and the objectives got into conflict because despite the Monarchy had the means to acquire colonies it did not build a colonial empire like other great powers did. This contradiction was even increased as the Habsburg Empire had sporadic colonies, also had colonizer dependents and the issue of colonialism rose in Hungary after 1867. We know colonizer soldiers from Hungarian military history although the Hungarian Kingdom had never have colonies. Missing colonization fundamentally determined the defeat of the Austro-Hungarian Monarchy in the First World War.

1. Bevezetés

Közismert történelmi tény, hogy a magyarság nem volt gyarmatosító nemzet, hazánk történelmében nem voltak gyarmatok, és a tengerentúli terjeszkedés fejezete – más európai nemzetek fejlődési folyamataival szemben – kimaradt történelmünkéből. A magyar gyarmatosítás elmaradása elsősorban arra vezethető vissza, hogy azokban az évtizedekben, amikor a kontinens ibériai és nyugati népeinek figyelme az óceánon túli világ, az ott meghódítható területek felé fordult, akkor a magyar történelemben az oszmán hódítók elleni harc időszaka kezdődött. Ám legalább ilyen fontos, hogy a magyar történelem kárpát-medencei történelem, ami magában rejti azt is: a zömében a Kárpátok által övezett belső területeken élő magyarság gondolkodására nem gyakoroltak erős befolyást a világtengerek. Az évszázadok folyamán azonban voltak olyan magyarok, akik – legtöbbször más hatalmak szolgálatában – részt vettek a gyarmatosításban, ami már jelzi, hogy a gyarmatszerzés vágya és gondolata fel-feltűnt a magyar társadalomban is. Különösen érvényes ez az osztrák–magyar kiegyezés időszakára, valamint az azt követő évtizedekre, amikor az újjászervezett dunai Monarchia nagyhatalomként lépett fel a világ színpadán, rendelkezett a gyarmatosítás megvalósítására szolgáló eszközzel, ám mégis megmaradt szárazföldi hatalomnak. Az állam vezetése tudatosan elzárkózott a gyarmatosítás gondolatától, jöllehet, azt megelőzően, a 18–19. század folyamán történtek próbálkozások tengerentúli birtokok megszerzésére és ottani befolyás érvényesítésére. A századforduló hosszú békeidőszakában, amikor az Európán túli világgrészek újkori gyarmatosítása rohamléptekben haladt, az Osztrák–Magyar Monarchia geopolitikai irányultsága egyre inkább a kontinens belső területei, a Bal-

* A hadtudomány kandidátusa, nyugállományú egyetemi docens, a Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola hallgatója.

kán-félsziget felé fordult,¹ és ezzel végképp lemondott gyarmatok szerzéséről. Így olyan szárazföldi, regionális hatalommá vált, amely Európában nagyságát és lélekszámát tekintve a legjelentősebbek közé tartozott, ám gyarmatbirodalom hiányában mégsem lehetett világ-hatalom. Ugyan közvetlenül nem, de közvetetten ez is hozzájárulhatott az Osztrák–Magyar Monarchia vereségéhez az első világháborúban, majd katasztrófális széthullásához, mert a nagy küzdelmet – a fegyveres konfliktus elhúzódásának következtében – a szembenálló országok társadalmi, gazdasági potenciálja döntötte el. Így a gyarmatosítási versengéstől való tudatos elzárkózás tulajdonképpen aláasta a Monarchia létét, ami a történetírás szempontjából felveti annak szükségességét, hogy összefoglaljuk az elmaradt osztrák–magyar gyarmatosítás következményeit, valamint a kolonializációhoz fűző ambivalens viszonyulásának eseményeit.

2. Gyarmatok nélküli hatalom

Amikor az 1867-ben megkötött osztrák–magyar kiegyezéssel megszületett az Osztrák–Magyar Monarchia, azzal egy olyan közép-európai, dunai állam jött létre, amely meghatározó szerepet igyekezett betölteni a kontinens nagyhatalmi rendszerében.² E regionális hatalom súlyát – egyéb tényezők mellett – területi kiterjedése, valamint népességének lélekszáma adta, ami egyben meghatározta helyét a kor világhatalmainak rangsorában is. Bosznia-Hercegovina megszállása után a birodalom területe 676 333 km²-t tett ki, és határai között, 1913 végén 52,5 millió fő élt.³ Területi kiterjedését tekintve az első világháború kitörésekor – Oroszország után – a kontinens második, míg lélekszámát tekintve – Oroszország és Németország után – a harmadik helyen állt.⁴ Ezek az impozáns adatok azonban rögtön eltörpülnek, ha a gyarmatok nélküli állam adatait a kor nagy gyarmatbirodalmainak mutatóival vetjük össze. Az élen az angol gyarmatbirodalom állt, amelynek 1910-ben mintegy 29 millió km²-én 351 millió fő élt. A rangsor második helyén Franciaország gyarmatai álltak (6,8 millió km², 39 millió fő), és ezt követték a német birtokok (2,6 millió km², 10,8 millió fő), míg a lista negyedik és ötödik helyét két kis európai állam Belgium (2,3 millió km², 19 millió fő), valamint Hollandia (2 millió km², 39 millió fő) foglalta el. E számadatok magukért beszélnek, és egyben indokolhatják azt az általános történelmi véleményt: az Osztrák–Magyar Monarchia ugyan európai-kontinentális nagyhatalom volt, de csak másodrangú világhatalom egy olyan korban, amikor a valós hatalmi helyzetet a gazdasági-ipari potenciálokban, valamint a gyarmatbirodalmak nagyságában és az ott található javakban mérték.⁵ Ebben a tekintetben a Monarchia az első világháború kezdetére lemaradt a nagyhatalmak nemzetközi versenyében, és ennek katasztrófális vereség lett a következménye, ami szorosan összefüggött a mintegy négy évig elhúzódó küzdelem katonai viszonyainak és a korábbi gyarmatosításnak kapcsolatával.

Az első világháború nemcsak földrajzi méreteivel különbözött az azt megelőző korok jelentős fegyveres összecsapásaitól, hanem abban is, hogy a szembenálló társadalmak potenciáljai minden korábbinál erősebben determinálták a háború kimenetelét. Emiatt pedig teljesen új katonai és politikusi gondolkodást igényelt, ami – az egyéb, a katonai szakmát érintő úgynevezett hadművészeti problémák megoldására irányuló kiütkereséssel együtt – teljesen átalakította a katonák szemléletmódját.⁶ Végül leegyszerűsítve azt mondhatjuk: az európai kultúrkör rendkívül technokrata szemléletű hadügye ekkor szembesül azzal, hogy a háborúkat – bármilyen magas legyen is célkitűzésük – nem lehet pusztán a katonai szakma eljárásai, vagyis a modern hadügyben *metodista fogásoknak* nevezett technikai lépések soraként felfogni. Az elhúzódó világháború fokozatosan a társadalmak teljesítő-képességének harcává vált, és ebben a szembenállásban a már területi kiterjedésüknél fogva is nagyságrendekkel erősebb, gyarmattartó antant hatalmak kerültek előnybe. S túlsú-

lyuk a világháború második időszakára oly nyomasztóvá vált, hogy korunk had- és politikatörténeti szakirodalmában egyenesen megfogalmazódott az a nézet: a német katonai fölény ellenére csak idő kérdése volt az összeomlás, mert az antant hatalmak gazdasági potenciáljának fokozatos katonai szolgálatba állítása (ebből a szempontból volt fontos az Amerikai Egyesült Államok hadba lépése) hosszú távon ellensúlyozta a központi hatalmak kezdeti hadművelési fölényét.⁷ Ebben a tekintetben utalunk a hazánkban is közzismert *Paul Kennedy* megállapítására, amely szerint: „...Egyik ország sem tudott volna talpon maradni, ha nem kapnak időben támogatást szövetségeseiktől. Ilyenformán a szövetségi rendszer kezdeskedett érte, hogy a háború sokáig fog tartani, és hogy e hosszú küzdelemben – mint a XVIII. századi nagy koalíciós háborúkban is – az a hadviselő csoport győz, amelynek a katonai-tengerészeti és pénzügyi – ipari-technikai forrásai együttesen a legnagyobbak és leghatékonyabbak...”⁸ Az első világháborút végül is a hosszútávon érvényesülő gazdasági, technikai tényezők döntötték el,⁹ és ebben a tekintetben voltak fontosak a gyarmatok. Jóllehet az európai hadszíntéren harcoltak az antant erők gyarmati csapatai, e téren főleg a brit gyarmati területek embertartalékai lehettek kifogyhatatlanok, de nem járhatunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk: a gyarmatbirodalmak gazdasági erőforrásai lehettek dominánsak. Ebben az értelemben vált döntővé, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia vezetése évtizedeken át tudatosan elzárkózott a tengerentúli expanziótól, amit sokszor már a kortársak sem értettek. Tény, hogy a Monarchia államvezetését egyfajta kontinentális gondolkodásmód jellemezte: ez bizonyos fokig az első világháborúban résztvevő hatalmak katonai vezetésének is sajátja volt. Erről pedig maguk az események tanúskodnak. Geostratégiai és katonaföldrajzi szempontból az első világháború esetében nagyon feltűnő, hogy a két szembenálló fél hadvezetési mennyire kontinentális módon, vagyis az európai hadszíntéren gondolkodtak. Itt folytak a legfőbb hadműveletek, és ami még ennél is beszédesebb: a szembenálló felek itt igyekeztek döntésre vinni a fegyveres konfliktust. A peremvidékeken és a gyarmatokon – az európai hadműveletekhez képest – csekély jelentőségű összecsapások folytak, amelyek méretben teljesen eltörpültek az öreg kontinensen folytatottakhoz képest. Pusztán a nagyságrendek érzékeltetésére említjük, hogy a Német (ezt nagybetűvel kell írni? A „Német egy tulajdonnév része, vagy jelző?) Kelet-Afrikában 1916-ban folytatott harcokban mintegy 3500 anyaországi német és 12000 gyarmati bennszülött harcolt az antant erők ellen; ebből a háború utolsó időszakára mintegy 3000 fő szorult vissza Észak-Rhodéziába, ahol a világégés végéig kitartott. Az események hadművelési jelentéktelenségét jól illusztráló adat, hogy ugyanebben az évben a francia hadszíntéren a Verdun környéki ütközetben a franciák 550 ezer, míg a németek 450 ezer embert vesztek.¹⁰

Gyakran felmerül az a kérdés, hogy ha az első világháború ennyire a potenciáloktól és részben a gyarmatoktól függött, akkor a központi hatalmak, de különösen az Osztrák–Magyar Monarchia miért vállalta a harcot. A válasz egyszerű: a háború közepéig a hadvezetőségek még a régi kontinentális módon gondolkodtak, hiszen a nagyhatalmi játszmák is zömükben az eurázsiai kontinensen folytak. Arról nem is beszélve, hogy az újkori diplomáciai folyamatok mindenkiben azt az érzetet kelthették; aki képes nagyhatalmi hegemoniára a kontinensen, az uralja a világot is. Végül pedig fontos, mára kissé elfeledett hadtörténelmi tény, hogy a nagy konfliktus első időszakára készített katonai tervek még mindenhol gyors, rövid lefolyású hadműveletekkel számoltak. Ekkor még egyetlen katona sem láthatta, látta előre azokat a hadművészeti problémákat, amelyek később lehetetlenné tették a gyors döntést. Egy rövid, – ahogyan tervezték – néhány hónapig tartó háborúban Németország és a Monarchia fegyveres erőinek volt lehetősége a sikerre, mert az anyaországok tekintetében viszonylagos katonai egyensúlyi helyzet volt Európában.¹¹

Mint közzismert, az Osztrák–Magyar Monarchiának nem voltak gyarmatai, jóllehet főleg az efemer irodalomban olykor felmerül az a szenzációhajhász híradás, amely szerint az

1872–1874-ben az Északi-sarkvidéken felfedezett szigetcsoport,¹² a *Ferenc József-föld* az lett volna. Ez tévedés, – tudásunk szerint – jogilag nem volt egyértelműen az, és a kortársak sem így tekintettek arra. Ezt bizonyítják a kor egyik hazai geográfusának sorai, aki a világháború földrajzi viszonyait összegző művében, a gyarmatbirodalmak számbavételekor így fogalmazott: „...*Monarchiánk se foglalkozott ily politikával, a Ferenc József-föld nem nevezhető gyarmatnak, tudományos felfedező út eredménye e sarkvidéki birtokunk...*”¹³ Tegyük azonban hozzá, hogy a Monarchia évtizedeiben Magyarországon is többször felmerült a dunai birodalom gyarmatszerzésének gondolata, sőt a kérdéssel kapcsolatban – igaz, német nyelven – önálló könyvek is születtek.¹⁴ Az eszme egyébként már a kiegyezés éveiben benne lehetett valamilyen szinten a magyar közgondolkodásban, mert a Vasárnapi Újság 1868 szeptemberében – néhány sor terjedelemben, egy olvasói levél kapcsán – foglalkozott a kérdéssel.¹⁵ Ekkor egy, a tengerentúlról érkezett olvasói levél néhány sorát hozta a lap, amely szerint a birodalomnak hadihajókat kellene küldenie a csendes-óceáni szigetvilágba, és ott, Pápua-földön gyarmatosítania. Jellemző az erre adott és valószínűleg a hivatalos politikai vezetés álláspontját is tükröző szerkesztői válasz: „...*Az arany, gyöngy, gyémánt s más drágaszerek roppant sokasága kecsegtető ugyan, de Pápua kanibal (emberevő) lakosai kevésbé. – A gyakorlatiasság hazájából életrevalóbb indítványokat várunk...*”¹⁶

A gyarmatszerzés gondolata a későbbi évtizedekben is foglalkoztatta a közvéleményt; legalábbis a haditengerészet kötelékében feltétlenül. Ezzel kapcsolatban beszédesnek érezzük *Horthy Miklós* visszaemlékezésének néhány sorát. Későbbi kormányzónk életének zömét a Monarchia haditengerészetében töltötte – sőt annak utolsó parancsnoka is volt –, és 1892-1894-ben annak egyik távoli expedícióján maga is megfordult a pápuák földjén. Az itt tapasztaltak után írta: „...*Sohasem tudtam megérteni, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia miért nem szerzett a maga számára néhány gyarmatot. Tegethoff tengernagy meg akarta győzni a bécsi irányadó köröket a gyarmatbirtokok szükségéről, ahová a népesedés feleslegét el lehetne helyezni ahelyett, hogy Amerika javára lemondanának róluk. Amit oly kis országok, mint Belgium, Hollandia és Portugália elértek, bizonyára Ausztria–Magyarországnak is sikerülne. Azonban e gondolat pártolói később is mindig csak azt a választ kapták, amit már Tegethoff: »Nem folytatunk gyarmatpolitikát«...*”¹⁷

A bécsi vezetésnek a fenti idézetben is megfogalmazódott merev elzárkózása a gyarmati kérdésektől nehezen volt érthető és ma is az. Az okokat nem ismerjük, ezek felderítése még a jövő kutatásaira vár. A kor közvéleményének eziránti értetlensége feltehetően két okra vezethető vissza. Egyrészt arra, hogy a Monarchia évtizedei a gyarmatbirodalmak kiépítésének korára estek, amikor a kolonializáció korábbi évszázadainak folyamataiból kimaradt országok is – mindenekelőtt Németország – tekintélyes méretű térségeket tudtak a tengerentúlon megszerezni. Másrészt pedig arra, hogy a Monarchiának – különösen a század fordulóján – a világ élvonalába tartozó haditengerészete volt. Vagyis a gyarmatosításhoz megvolt az eszköz, és fennálltak azok a geográfiai feltételek, amelyek lehetővé tették volna a tengerentúli területeken birtokok szerzését.

Az osztrák–magyar hadiflotta kiváló eszköze volt annak, hogy a dunai Monarchia a világ távoli pontjain is érvényesítse nagyhatalmi törekvéseit, mint ahogyan hadihajói rendszeresen feltűntek a világóceán legmesszebb fekvő vizein is. Ráadásul – ami nyilván növelhette az értetlenséget – ez a hadiflotta egy világhatalom tengerészetihez méltóan kivette részét az akkoriban fellendülő oceanográfiai és geográfiai kutatásokból. Eddigi vizsgálataink alapján bátran elmondhatjuk: sokkal nagyobb, jelentősebb sikereket aratott a tudományos életben, mint a hadműveletekben. (Jóllehet az első világháború folyamán ez utóbbiak terén is megállta helyét.) A Földközi-tenger keleti medencéjének, az Adriai- és Vörös-tenger térségének tudományos feltárásában hatalmas sikereket ért el.¹⁸ Ám a Monarchia hadi-

flottája által végrehajtott expedíciók zöme a nyílt tengeri térségekre és a partvidékekre irányult, a belső területek láthatóan kívül estek az érdeklődés körén. Pedig ott is lett volna mit keresni. A Monarchia megalakulásának korában a Földnek még jelentős szárazföldi területei vártak felfedezésre és feltárássra: különösen Afrika, valamint Ausztrália és Óceánia távoli vidékein. E térségek földrajzi megismerésére és gyarmatosítására – nagy általánosságban – a 19. század utolsó évtizedeiben, valamint a századfordulón került sor,¹⁹ ami egybeesett az Osztrák–Magyar Monarchia fénykorával. Ha felüljük történelmi atlaszunkat, akkor azt látjuk, hogy 1880-ig az afrikai kontinensnek csak a peremvidékén vetette meg lábát a fehér ember, a belső területekről csupán a tudományos expedíciók hoztak híreket. Ám bő három évtized alatt – 1880 és 1914 között – teljesen megváltozott a kép: megtörtént Afrika teljes gyarmatosítása és földrajzi feltárásának első üteme is, amelyben az addig gyarmatokkal nem rendelkező Németország is kivette részét.²⁰

Mindezzel azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a századforduló hosszú békeévtizedeiben volt mit gyarmatosítani, és az Osztrák–Magyar Monarchiának az eszköze is meg lett volna hozzá. Ám elzárkózott ettől, amit egyes kortársak nehezen érthettek, főleg annak ismeretében, hogy a Habsburg Birodalomnak 1867-ig voltak gyarmatosító próbálkozásai, történtek olyan események, amelyek révén megvethette volna lábát a tengerentúlon.

3. Epizódszerű gyarmatosítás

Az osztrák Habsburgok, valamint Ausztria tengerentúli törekvéseinek erősen népszerűsítő jellegű és töredékes szakirodalma²¹ egységes folyamatként értelmez olyan történelmi eseményeket, amelyek részben a 18. századi gyarmatosítási kísérletet, valamint *Habsburg Leopoldina* braziliai uralkodói házasságát és *Habsburg Miksa* mexikói császárságát jelentik. A spanyol Habsburgok gyarmatbirodalmának kiépítése után az európai uralkodóház *Osztrák*, majd *Habsburg-Lotharingiai* ágának tagjai tettek szórványos kísérleteket tengeren túli birtokok szerzésére, a 18. és a 19. század folyamán. A 18. század felvilágosult, merkantilista államigazgatása a világ nagyhatalmainak figyelmét a megszerezhető tengerentúli területekre és a gyarmatosításra irányította; így jött lére az Angliában született, ám német szülőktől származó és osztrák Habsburg szolgálatba állott *Wilhelm Bolts* vezette expedíció. Bolts 1774-ben egy emlékiratot juttatott el Mária Teréziához, amelyben azt javasolta, hogy Bécs indítson expedíciót India nyugati partvidékére, az úgynevezett Malabar-partra, és ott vesse meg a lábát. Az uralkodónőnek tetszett a javaslat – a trieszti tengeri hajózás fellendülését várta tőle – és felkarolta azt. Hamarosan megalakult a *Trieszti Kelet-Indiai Társaság* (Triester Ostindische Handelskompanie) is, amely részben ennek az expedíciónak a lebonyolítására jelentős privilégiumokat kapott. A társaság egyik alapítója Bolts volt, és ő kapott jogot arra, hogy császári lobogó alatt hajózva, expedícióra induljon, s egyben – a vállalkozás állami jellegének bizonyítására – alezredessé léptették elő. A Bolts-féle expedíció hajója – a *Joseph und Theresia* – 1776 novemberében kelt útra, majd Rio de Janeiro érintésével haladt a Jóreménység fokához, amelyet megkerülve 1777 márciusában érte el a Delagoa-öblöt. Ezt Bolts a birodalom nevében birtokba vette, kis erődöt építtetett és úgynevezett *faktoriát* létesített.²² Innen az Indiai-óceán vizein át érték el India nyugati partvidékét: majd a szubkontinens megkerülésével jutottak a Nicobar-szigetekre. Itt Bolts újabb faktoriát létesített, birtokba vette a szigeteket és *Gottfried Stahl* őrmestert, alhadnaggyá történt kinevezésével egyidejűleg, kormányzóvá tette. Közben az érintett területeken igyekezett jó kapcsolatokat kiépíteni a bennszülöttekkel, s ez általában sikerült is neki. A Nicobar-szigetek elérésével és az ottani telep létrehozásával az expedíció megvalósította célkitűzését, és elindult Európába. 1781 májusában érkezett meg: az egész vállalkozás mintegy négy és

negyed évig tartott. Ezt követően néhány éven át a Trieszti Kelet-Indiai Társaság igyekezett fenntartani a kapcsolatot a telepekkel, de miután elveszítette az új uralkodó, II. József támogatását, néhány éven belül elhalt a vállalkozás. A faktoriák személyzete – a szokatlan természeti viszonyok között – többségében életét vesztette, mások a többi gyarmatosító hatalom szolgálatába léptek. Az utolsó faktoriát 1786-ban üritették ki.²³

A Bolts-féle expedíció elsősorban a későbbi állami támogatás hiányában, valamint a bécsi udvari bürokráciának a tengerentúli kérdések felé megnyilvánuló értetlensége miatt hiúsult meg. Főleg az utóbbi akadályozhatta, hogy a 19. század másik két – az osztrák szakirodalom által hangsúlyozott – tengerentúli, Habsburg kapcsolata komoly külpolitikai expanzióvá alakulhasson. A latin-amerikai kontinensen két olyan alkalom is adódott, amikor erre lehetőség nyílt. Az első *Habsburg Leopoldina* (1797–1826) – II. Ferenc császár leánya – házasságkötése volt a portugál infánszal, *Dom Pedroval*. (Az ekkorra részben átszervezett, de még így is állandó forráshiánnyal küzdő császári-királyi hadiflotta hajói ekkor, ebből az alkalomból jártak első braziliai útjukon.)²⁴ Pedro – részben Habsburg Leopoldina ösztönzésére – 1822-ben a latin-amerikai gyarmatot elszakította az anyaországtól, Portugáliától és kikiáltotta a Brazil Császárságot, amelynek lemondásáig, 1831-ig uralkodója volt. Habsburg Leopoldina Rio de Janeiróban hunyt el, 1826-ban: a Habsburgok családtörténete szerint halálában közrejátszhatott, hogy férje fizikailag bántalmazta.²⁵ A császárné főleg házasságuk első időszakában gyakorolhatott erős befolyást férjére és ezzel Brazília történelmére is. Erős személyiségű, a tudományok iránt érdeklődő asszony volt, akinek személyében az osztrák tudománytörténet Ausztria történetjének egyik jelentős világtudós utazóját tiszteli.²⁶ A Habsburg államhatalom azonban láthatóan nem használta ki, vagy képtelen volt kihasználni Leopoldina főhercegnő házasságát arra, hogy komoly politikai befolyást szerezzen a latin-amerikai kontinensen, mint ahogyan a következő történelmi alkalmat is elmulasztotta.

Az 1848–1849. évi forradalmi megmozdulások következményeit fokozatosan kiheverő Habsburg Birodalom politikai, katonai erősödését egyebek mellett egy tengerentúli vállalkozás is tudatta a világgal. 1857–1859 között került sor a Novara fregatt földkörüli útjára; ez volt az első alkalom, hogy a dunai birodalom hadihajója megkerülte a Földet. Ez már eleve jelezte, hogy a közép-európai állam helyet kér magának a világtengereken, jóllehet ekkor még nem lehetett tudni, hogy ezt milyen formában és milyen igényekkel teszi. A Novara-expedíció, amely a modern oceanográfiai kutatóutak egyik első vállalkozása volt, egyelőre – főleg anyagi okok miatt – folytatás nélkül maradt.²⁷

A következő nagy lehetőség 1864-ben merült fel, amikor Ferenc József császár öccse, *Habsburg Miksa* (1832–1867) főherceg a francia diplomácia és fegyveres erők segítségével Mexikóba ment uralkodónak: 1865-ben Mexikó császára lett, ám a polgárháborúba sodródó országban a francia mellett elveszítette belföldi támogatóit is, a felkelők fogságába esett, akik 1867-ben kivégezték.²⁸ A francia támogatással Mexikóban hatalomra jutott Miksa, aki sokkal tehetségesebb volt bátyjánál, az uralkodónál, fokozatosan feszült viszonyba került Ferenc Józseffel, jóllehet – féltékenysége ellenére – ez igyekezett lebeszélni őt a mexikói kalandról.²⁹ Miksa Európából történő távozása után a Habsburg Birodalomból hathatós katonai segítséget sem kapott, bár egy úgynevezett önkéntes hadtest ment vele. Hatalma elsősorban a francia fegyvereken és kezdetben bizonyos mexikói körök támogatásán alapult. Amikor a nagyhatalmi viszonyok átrendeződése miatt a francia követeléseket kivonták az országból és uralmának népszerűsége csökkent, katonai veresége csak idő kérdése volt. Fontosnak véljük megjegyezni, hogy a Miksa császárt új hazájába kísérő önkéntesek sorában mintegy ezer magyar is harcolt, akik közül kettőt feltétlenül meg kell említeni: *Pawłowski Edét*, aki az uralkodó testőr századát vezette, valamint *Szenger Edét*, aki Miksa háziórvosa volt. Sőt ez utóbbi részt vett az uralkodó holttestének balzsamozásá-

ban is.³⁰ Miksa kivégzésével meghiúsult a közép-amerikai Habsburg állam lehetősége, s ezzel az ottani befolyás megszerzése is; jóllehet a katonai segítségnyújtás elmaradása eleve arra utalt, hogy erre Bécs nem is törekedett.

A Monarchia fennállásának későbbi évtizedeiben hasonló tengerentúli vállalkozásra nem került sor, bár a birodalom hadihajói – miként azt tanulmányunk előző soraiban már említettük – rendszeresen járták a világ tengereket. Amikor a századfordulón Kínában zavargások törtek ki, majd a boxer-felkelés leverésére a nagyhatalmak nemzetközi katonai erőket vetettek be, abban Ausztria-Magyarország is képviseltette magát. A Monarchia flottakötélként *gróf Rudolf Montecuccoli* ellentengernagy vezette. Köztudomású történelmi tény, hogy a kínai ellenállás katonai eszközökkel történt letérése után a világ vezető hatalmai igyekeztek minél nagyobb befolyást szerezni a távol-keleti országban. Ebben a törekvésben az Osztrák-Magyar Monarchia ugyan részt vett, ám nem tudott olyan gazdasági kapcsolatokat kiépíteni, amelyek alapján bármilyen politikai beavatkozást realizálhatott volna.³¹

Az osztrák, Habsburg történelem e – fent röviden ismertetett – tengeren túli epizódjai azt bizonyítják, hogy sem a Habsburg Birodalom, sem az abból kinőtt Osztrák-Magyar Monarchia nem volt gyarmatosító hatalom. Mint ahogyan Magyarország sem volt az. Ám az osztrák-magyar tengerentúli törekvések számbavétele nem lenne teljes, ha nem ejtenénk néhány szót azokról a magyarokról, akik aktív szerepet játszottak a gyarmatosítás történetében, és akik miatt a magyar történelemtől elmondható: nekünk ugyan nem voltak gyarmataink, de voltak gyarmatosítóink. Tanulmányunk terjedelme nem teszi lehetővé, hogy mindenkiről részletesen beszámoljunk, így csak néhány – általunk fontosnak vélt – személyt említettünk.

Leghíresebb, legismertebb gyarmatosítónk *Benyovszky Móric* volt, akiről egyéb utazás-történelmi érdemei mellett el kell mondanunk, hogy Madagaszkár szigetén nemcsak a bennszülöttek királyává koronázták, de egyben a szigetet akarta gyarmatosítani.³² Szakmai véleményünk szerint *Budai Parmenius István* – a 16. században élt, első amerikai utazónk – is egy félig felfedező, félig gyarmatosító utazáson vesztette életét Új-Fundland-sziget közelében.³³ A változatos magyar hadtörténelemnek köszönhetően főleg a 19. század folyamán, valamint a 20. század első felének évtizedeiben a gyarmati háborúkban rendszeresen tűntek fel magyarok. Íme közülük néhány: *Mihályi Béla* a francia idegenlégió soraiban hadakozott, egyebek mellett Dahomey-ban. *Újlaki Samu* Lombok-szigetén³⁴ harcolt, s volt egy olyan is, aki gyarmatot akart Magyarországra számára szerezni. Őt *Inger Károlynak* hívták, s pályája, kalandos élete még feldolgozásra vár. Utazástörténelmi-biográfiai lexikonunk szerint 1868-ban született és 1935-ben hunyt el. Egykor hivatásos katonatiszt volt, ám lemondott rangjáról és az Oszmán Birodalomba utazott, innen került Szudánba, majd feltehetően Szomáliába is. Az arabok között fényes katonai karriert futott be. Az ottani tapasztalatai alapján szerette volna Szomáliát bekapcsolni a nemzetközi kereskedelembe; az Osztrák-Magyar Monarchiának akart ott külbirtokot szerezni. Ez nem sikerült neki, így nagy terveiről lemondva, megkeseredve tért haza, ahol azonban könyvet is írt próbálkozásairól.³⁵ Hogy mi igaz kalandjaiból, mi nem, azt a későbbi kutatásoknak kell kideríteniük, ám az feltűnő, hogy művében – valójában memoárjaiban – rendszeresen panaszkodott arra, hogy Ausztria-Magyarország diplomáciai szervezete miként akadályozta – gyarmatszerző – tevékenységét.

Inger tapasztalatai – amennyiben igaznak tekinthetők – tulajdonképpen nagyon is tükrözik a Monarchia állami vezetésének negatív viszonyulását a gyarmatosítás kérdéséhez. Ma még nem tudjuk egyértelműen megmondani az elutasító attitűd okát, csak annyit látunk, hogy a mexikói kaland lezárultával, Miksa halálával, a megalakult, újjászervezett dunai Monarchia éppen abban a történelmi pillanatban hagy fel az úgy is töredékes,

epizódyszerű tengerentúli törekvésekkel, amikor az európai kultúrkör országai a legnagyobb igyekezettel fáradoznak minél nagyobb tengerentúli területek megszerzésén. Az Osztrák–Magyar Monarchia ebben a versenyfutásban már nem vett részt, aminek végzetes következményeivel az első világháború éveiben szembesülhetett.

JEGYZETEK

1. Nagy Miklós Mihály (2009): Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katonaföldrajzi kényszerei. Közép-Európai Közlemények. 2009/4–5. szám. 31–40. old.
2. Diószegi István (1987): A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája. Kossuth Könyvkiadó. Budapest; u. ő. (2001): Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája. Vince Kiadó. Budapest.
3. Sonklar Károly (1887): Hegy- és vízrajzi leírás. In. Habsburg Rudolf (főszerk.): Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen I. Bevezető kötet. Magyar Királyi Államnyomda. Budapest. 21–22. old.; Szerző nélkül (1916): Révai nagy lexikona XIV. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság. Budapest. 888. old.
4. Márton Béla (1913): Statisztika, Európa országai. In. Kogutowicz Károly–Hermann Győző (szerk.): Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1914. évre. Magyar Földrajzi Intézet R.-T. Budapest. 24–26. old.
5. Littke Aurél (1915): Ellenségeink területe és lélekszáma. In. Bátky Zsigmond (szerk.): Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1916. évre. Magyar Földrajzi Intézet R.-T. Budapest. 169–171. old.; Szerző nélkül (1913): Révai nagy lexikona IX. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság. Budapest. 134–135. old.
6. Julier Ferenc (1931): A hadvezetés művészete. Magyar Szemle Társaság. Budapest; Suhay Imre (1940): A hadviselés és hadvezetés, A katonai, gazdasági és szellemi háború lényege, módszere és eszközei. Singer és Wolfner. Budapest; Mayer-Csejkovits Károly (1927): A nagy háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban. Hadtörténelmi Közlemények. 1927/2. szám. 152–187. old.; u. ő. (1931): A hadviselés és hadvezetés történelmi fejlődése. Magyar Katonai Szemle. 1931/10. szám. 1–23. old.; Nagy Miklós Mihály (2004): A katonai erőszak elmélete és a XX. század. Múltunk. 2004/4. szám. 146–175. old.; Bailey, Jonathan B. A. (2005): Az első világháború és a modern hadviselés születése. In. Veszprémy László (szerk.): A korai stratégiai gondolkodás. Zrínyi Kiadó. Budapest. 287–306. old.; Clayton, Anthony (1992): A birodalom csillaga. In. Holmes, Richard (szerk.): A háborúk világtörténete, Katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét. Corvina. Budapest. 114–129. old.; Holmes, Richard (1992): Az első világháború. In. u. ő. (szerk.): i. m. 130–165. old.
7. Kennedy, Paul (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása, Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó. Budapest. 243–260. old.
8. Kennedy, Paul (1992): i. m. 243. old. Paul Kennedy itt idézett megállapításával kapcsolatban felhívjuk az olvasó figyelmét arra, hogy az első világháborúnak az idézett formában történő szoros párhuzamba állítása a 18. századra jellemző hadviseléssel, a szerző hadtörténelmi bizonytalankodásainak egyike. Nem vonjuk kétségbe az anyagi, gazdasági tényezők olykor kényszerítő hatását az európai hadügy történetében, de különbséget kell tennünk az első világháború és a fent említett korszak konfliktusai között. Az előbbi esetben a társadalmi-gazdasági potenciálok mai értelemben vett érvényesülése volt a döntő, míg a 18. században, a hadművészet úgynevezett metodista korszakában kevésbé az előbb említett potenciálok, mint inkább a hadszínterek eltartó képessége és az ellátó rendszerek nehézkes működése determinálta a háborúkat. Ez két, egymással nem azonosítható, sőt, nagyságrendileg más kategória. Ezzel kapcsolatban lásd: Delbrück, Hans (2003): Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte IV. Die Neuzeit, Vom Kriegswesen der Renaissance bis zur Napoleon [Az első kiadás 1962. évi utánnomlásának különkiadása]. Nikol Verlagsgesellschaft. Hamburg; Perjés Géza (1963): Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. század második felében (1650–1715). Akadémiai Kiadó. Budapest.
9. Ihrig Károly (s. d.): A gazdasági háború. In. Pilch Jenő (szerk.): A világháború története. Franklin-Társulat. Budapest. 249–265. old.

10. Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat. Budapest. 292. és 312. old.
11. Az itt felvetett kérdések részletes kifejtésére a jelen tanulmány keretei között nincs lehetőségünk, ezért csak a legfőbb szakirodalomra hívjuk fel az olvasó figyelmét: Diószegi István (1994): A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939. História-MTA Történettudományi Intézete. Budapest; Galántai József (1980): i. m. 149–174. old.; Julier Ferenc (1933): 1914–1918, A világháború magyar szemmel. Magyar Szemle Társaság. Budapest. 9–27. old.
12. Ihne, Egon (1913): Der Nordpolarforscher Carl Weyprecht. Schlapp. Darmstadt; Nagy Miklós Mihály (2003): Boldog békeidők haditengerészei, A k. u. k. hadiflotta utazástörténete. Kornétás Kiadó. Budapest. 197–233. old.; u. ö. (2005): Festőművész katona a jég világában, Julius Payer. Természet Világa. 2005/11. szám. 505–508. old.
13. Halterbenger Mihály (1915): A világháború geográfiája. Tisza Testvérek Kiadása. Budapest. 121. old.
14. Wessely, Leo (1918): Eine Kolonie für Österreich-Ungarn. Warnsdorf, Srahe; Ragg, Manfred (1911): Oesterreich-Ungarn als Kolonialmacht. Verlag für Literatur. Leipzig.
15. A Vasárnapi Újság 1868. szeptember 6-i (36.) számában a Szerkesztői mondanivaló című rovatban – a 433. oldalon – hozta az olvasói levelet és az alig néhány soros szerkesztőségi választ. A lap sem a levélíró, sem a szerkesztői választ fogalmazó személy nevét nem közölte.
16. Ugyanott.
17. Horthy Miklós (1990): Emlékirataim [Harmadik, javított kiadás]. Európa Könyvkiadó. Budapest. 27. old. Az idézett szövegrészben szereplő személy Wilhelm von Tegetthoff, a kor világhírű tengeri hadvezére, aki 1866-ban döntő vereséget mért az olasz hadiflottára. Róla lásd: Sokol, H. Hans (1957): Wilhelm von Tegetthoff. In: Studer, Heinrich (szerk.): Neue Österreichische Biographie ab 1815, X. Amalthea Verlag. Zürich–Leipzig–Wien. 61–65. old.
18. Nagy Miklós Mihály (2003): Boldog békeidők haditengerészei; u. ö. (2003): Az Osztrák–Magyar Monarchia hadiflottájának expedíciói. In: Katona András (főszerk.): Közlekedés a Kárpát-medencében, Újabb kutatási eredmények. Közlekedési Múzeum. Budapest. 121–139. old.; Hamann, Günther (1980): Die österreichische Kriegsmarine im Dienste der Wissenschaften. In: Allmayer-Beck, Johann Christoph (szerk.): Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums (Militärwissenschaftliches Institut) in Wien, Band 8, Österreich zur See. Österreichischer Bundesverlag. Wien. 59–90. old., Wüst, Georg (1963): Repräsentative Tiefsee-Expeditionen und Forschungsschiffe 1873–1960. Naturwissenschaftliche Rundschau. 1963/6. szám. 211–214. old., Luksch József (1897): Az újkor oceanographikus kútataisai és Ausztria-Magyarországnak részvétele azokban. Földrajzi Közlemények. 1897/6. szám. 169–187. old.
19. Bulla Béla (1938): Ausztrália és Oceánia felfedezése és meghódítása. In: Cholnoky Jenő (et. al.): A Föld felfedezői és meghódítói III. Révai Irodalmi Intézet. Budapest. 144–371. old.; Kéz Andor (1938): Észak- és Dél-Afrika felfedezése és meghódítása. In: Cholnoky Jenő et al.: i. m. II. 3–373. old.; Magidovics, I. P. (1961): A földrajzi felfedezések története. Gondolat. Budapest. 531–712. old.; Mendöl Tibor (1999): A földrajztudomány az ókortól napjainkig. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 170–223. old.
20. Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világtalasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 71. és 76. old. A gyarmatosítás történetének viszonylag bő, nemzetközi, ám annál töredékesebb magyar nyelvű szakirodalmából tanulmányunk elkészítésénél az alábbi három műre támaszkodtunk: Hollósi Somogyi József (1946): Tengerek és gyarmatok. Egyetemi Nyomda. Budapest; Salgó László–Balogh András (1980): A gyarmati rendszer története, 1870–1955. Kossuth Könyvkiadó. Budapest; Osterhammel, Jürgen (2006): Kolonialismus, Geschichte-Formen-Folgen [Ötödik, javított kiadás]. Verlag C. H. Beck. München.
21. Az utóbbi évtizedekben Ausztriában több népszerűsítő kötet is megjelent az említett témában. Az általunk ismert feldolgozások általában részben arra a két alapműre támaszkodnak, amelyeket mi is kiindulási pontnak vettünk tanulmányunk elkészítéséhez: Randa, Alexander (1966): Österreich in Übersee. Verlag Herold. Wien-München; Wallisch, Friedrich (1956): Die Flagge Rot-Weiß-Rot, Männer und Taten der österreichischen Marine in vier Jahrhunderten [Második, átdolgozott kiadás]. Verlag Styria, Graz–Wien–Köln. Tanulmányunk elkészítéséhez jól tudtuk használni Heinrich Bayer von Bayersburg két művét is (1960): Österreichs Admirale 1719–1866. Bergland Verlag. Wien; (1958): Die k. u. k. Kriegsmarine auf weiter Fahrt. Bergland

- Verlag. Wien. A korai osztrák haditengerészet történetéről lásd: Krámlí Mihály (1998): A császári-királyi haditengerészet 1797–1866. Hadtörténelmi Közlemények 1998/2. szám. 425–475. old.
22. Wallisch, Friedrich (1956): i. m. 29–31. old. Faktoria: állami privilégiumokkal támogatott tengerentúli kereskedelmi lerakat.
 23. Wallisch, Friedrich (1956): i. m. 32–35. old.
 24. Krámlí Mihály (1998): i. m. 440. old.
 25. Hamann, Brigitte (1990): Habsburg lexikon. Új Génusz Kiadó. Budapest. 239–241. old.
 26. Bayer von Bayersburg (1958): i. m. 22–25. old.; Langendorf, Jean-Jacques (1996): Die grosse Fahrt, Forscher und Entdecker der Monarchie 1400–1918. Karolinger. Wien. 48–52. old.
 27. Nagy Miklós Mihály (2003): Boldog békeidők... 157–173. old.
 28. Hamann, Brigitte (1990): i. m. 354–356. old.; Wittmann Tibor (1978): Latin-Amerika története [Második kiadás]. Gondolat. Budapest. 260–263. old.
 29. Supka Géza (1986): Habsburg-krónika. Helikon Kiadó. Budapest. 395–416. old.
 30. Nagy Miklós Mihály (2009): A magyar hadiutazás históriája. Zrínyi Kiadó. Budapest. 211–212. old.; Szenger Ede (1876): Miksa császár halála – Az évforduló alkalmából – (Egy magyar szemtanútól). Vasárnapi Újság. 1876/25. szám. 383–389. old.
 31. Józsa Sándor (1986): Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia. Akadémiai Kiadó. Budapest; Diószegi István (1994): A hatalmi politika másfél... 205. old.; Polonyi Péter (1994): Kína története. [Második, átdolgozott, bővített kiadás]. Maecenas. Budapest. 143–148. old.; Handel-Mazzetti, Peter (1960): Admiral Rudolf Graf Montecuccoli degli Erri (1843–1922). In: Studer, Heinrich (főszerk.): Neue Österreichische Biographie 1815-1918, XIV. Band, Grosse Österreich. Amalthea-Verlag, Zürich–Leipzig–Wien. 89–95. old.
 32. Nagy Miklós Mihály (2009): A magyar hadiutazás históriája. 184–185. old.
 33. Balázs Dénes (1989): Budai Parmenius István, az első magyar tudós utazó Amerikában. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok. 1989/7. szám. 3–8. old.
 34. Nagy Miklós Mihály (2001): Magyar hadiutazók, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből. Kornétás Kiadó. Budapest. 110–115. old.; u. ő. (2009): A magyar hadiutazás históriája. 224. old.
 35. Tardy Lajos (1979): Régi hírünk a világban. Gondolat. Budapest. 277–282. old.; Nagy Miklós Mihály (2009): A magyar hadiutazás históriája. 222. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bailey, Jonathan B. A. (2005): Az első világháború és a modern hadviselés születése. In: Veszprémy László (szerk.): A korai stratégiai gondolkodás. Zrínyi Kiadó. Budapest. 287–306. old.
- Balázs Dénes (1989): Budai Parmenius István, az első magyar tudós utazó Amerikában. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok. 1989/7. szám. 3–8. old.
- Bayer von Bayersburg, Heinrich (1958): Die k. u. k. Kriegsmarine auf weiter Fahrt. Bergland Verlag. Wien.
- Bayer von Bayersburg, Heinrich (1960): Österreichs Admirale 1719–1866. Bergland Verlag. Wien.
- Bulla Béla (1938): Ausztrália és Oceánia felfedezése és meghódítása. In: Cholnoky Jenő (et. al.): A Föld felfedezői és meghódítói III. Révai Irodalmi Intézet. Budapest. 119–371. old.
- Clayton, Anthony (1992): A birodalom csillaga. In.: Holmes, Richard (szerk.): A háborúk világtörténete, Katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét. Corvina. Budapest. 114–129.
- Delbrück, Hans (2003): Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte IV. Die Neuzeit, Vom Kriegswesen der Renaissance bis zur Napoleon [Az első kiadás 1962. évi utánnyomásának különkiadása]. Nikol Verlagsgesellschaft. Hamburg
- Diószegi István (1987): A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Diószegi István (1994): A hatalmi politika másfél évszázada 1789-1939. História-MTA Történettudományi Intézete. Budapest.

- Diószegi István (2001): Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája. Vince Kiadó. Budapest.
- Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest.
- Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat. Budapest.
- Haltenbenger Mihály (1915): A világháború geográfiája. Tisza Testvérek Kiadása. Budapest.
- Hamann, Brigitte (1990): Habsburg lexikon. Új Géniusz Kiadó. Budapest.
- Hamann, Günther (1980): Die österreichische Kriegsmarine im Dienste der Wissenschaften. In.: Allmayer-Beck, Johann Christoph (szerk.): Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums (Militärwissenschaftliches Institut) in Wien, Band 8, Österreich zur See. Österreichischer Bundesverlag. Wien. 59–90. old.
- Handel-Mazzetti, Peter (1960): Admiral Rudolf Graf Montecuccoli degli Erri (1843–1922). In: Studer, Heinrich (főszerk.): Neue Österreichische Biographie 1815–1918, XIV. Band, Grosse Österreicher. Amalthea-Verlag, Zürich–Leipzig–Wien. 89–95. old.
- Hollósi Somogyi József (1946): Tengerek és gyarmatok. Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Holmes, Richard (1992): Az első világháború (Az előnyomulástól a holtpontra, A béklyók lerázása). In. u. ö. (szerk.): A háborúk világtörténete, Katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét. Corvina. Budapest. 130–165. old.
- Horthy Miklós (1990): Emlékirataim [Harmadik, javított kiadás]. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Ihne, Egon (1913): Der Nordpolarforscher Carl Weyprecht. Schlapp. Darmstadt
- Ihrig Károly (s. d.): A gazdasági háború. In. Pilch Jenő (szerk.): A világháború története. Franklin-Társulat. Budapest. 249–265. old.
- Józsa Sándor (1966): Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Julier Ferenc (1931): A hadvezetés művészete. Magyar Szemle Társaság. Budapest.
- Julier Ferenc (1933): 1914–1918, A világháború magyar szemmel. Magyar Szemle Társaság. Budapest.
- Kennedy, Paul (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása, Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kéz Andor (1938): Észak- és Dél-Afrika felfedezése és meghódítása. In. Cholnoky Jenő (et. al.): A Föld felfedezői és meghódítói II. Révai Irodalmi Intézet. Budapest. 3–373. old.
- Krámlí Mihály (1998): A császári–királyi haditengerészet 1797–1866. Hadtörténelmi Közlemények 1998/2. szám. 425–475. old.
- Langendorf, Jean-Jacques (1996): Die grosse Fahrt, Forscher und Entdecker der Monarchie 1400–1918. Karolinger. Wien.
- Littke Aurél (1915): Ellenségeink területe és lélekszáma. In. Bátky Zsigmond (szerk.): Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1916. évre. Magyar Földrajzi Intézet R.-T. Budapest. 169–171. old.
- Luksch József (1897): Az újkor oceanographikus kutatásai és Ausztria-Magyarországnak részvétele azokban. Földrajzi Közlemények. 1897/6. szám. 169–187. old.
- Magidovics, I. P. (1961): A földrajzi felfedezések története. Gondolat. Budapest.
- Márton Béla (1913): Statisztika, Európa országai. In. Kogutowicz Károly–Hermann Győző (szerk.): Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1914. évre. Magyar Földrajzi Intézet R.-T. Budapest. 24–133. old.
- Mayer-Csejkovits Károly (1927): A nagy háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban. Hadtörténelmi Közlemények. 1927/2. szám. 152–187.
- Mayer-Csejkovits Károly (1931): A hadviselés és a hadvezetés történelmi fejlődése. Magyar Katonai Szemle. 1931/10. szám. 1–23. old.
- Mendöl Tibor (1999): A földrajztudomány az ókortól napjainkig. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2001): Magyar hadiutazók, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből. Kornétás Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2003): Az Osztrák–Magyar Monarchia hadiflottájának expedíciói. In. Katona András (főszerk.): Közlekedés a Kárpát-medencében, Újabb kutatási eredmények. Közlekedési Múzeum. Budapest. 121–139. old.
- Nagy Miklós Mihály (2003): Boldog békeidők haditengerészei, A k. u. k. hadiflotta utazástörténete. Kornétás Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2004): A katonai erőszak elmélete és a XX. század. Múltunk. 2004/4. szám. 146–175. old.

- Nagy Miklós Mihály (2005): Festőművész katona a jég világában, Julius Payer. *Természet Világa*. 2005/11. szám. 505–508. old.
- Nagy Miklós Mihály (2009): Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katonaföldrajzi kényszerei. *Közép-Európai Közlemények*. 2009/4–5. szám. 31–40. old.
- Nagy Miklós Mihály (2009): A magyar hadiutazás története. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Osterhammel, Jürgen (2006): *Kolonialismus, Geschichte-Formen-Folgen* [Ötödik, javított kiadás]. Verlag C. H. Beck. München.
- Perjés Géza (1963): Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. század második felében (1650–1715). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Polonyi Péter (1994): *Kína története*. [Második, átdolgozott, bővített kiadás]. Maecenas. Budapest.
- Ragg, Manfred (1911): *Oesterreich-Ungarn als Kolonialmacht*. Verlag für Literatur. Leipzig.
- Randa, Alexander (1966): *Österreich in Übersee*. Verlag Herold. Wien–München.
- S. a. (1911–1935): Révai nagy lexikona I–XXI. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság. Budapest.
- Salgó László–Balogh András (1980): *A gyarmati rendszer története, 1870–1955*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Sokol, H. Hans (1957): Wilhelm von Tegetthoff. In.: Studer, Heinrich (szerk.): *Neue Österreichische Biographie ab 1815*, X. Amalthea Verlag. Zürich–Leipzig–Wien. 61–65. old.
- Sonklar Károly (1887): Hegy- és vízrajzi leírás. In. Habsburg Rudolf (főszerk.): *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen I.* Bevezető kötet. Magyar Királyi Államnyomda. Budapest. 19–90. old.
- Suhay Imre (1940): *A hadviselés és hadvezetés, A katonai, gazdasági és szellemi háború lényege, módszere és eszközei*. Singer és Wolfner. Budapest.
- Supka Géza (1986): *Habsburg-krónika*. Helikon Kiadó. Budapest.
- Szenger Ede (1876): Miksa császár halála – Az évforduló alkalmából – (Egy magyar szemtanútól). *Vasárnapi Újság*. 1876/25. szám. 383–389. old.
- Tardy Lajos (1979): Régi hírtünk a világban. Gondolat. Budapest.
- Wallisch, Friedrich (1956): *Die Flagge Rot-Weiß-Rot, Männer und Taten der österreichischen Marine in vier Jahrhunderten* [Második, átdolgozott kiadás]. Verlag Styria, Graz–Wien–Köln.
- Wessely, Leo (1918): *Eine Kolonie für Österreich-Ungarn*. Warnsdorf, Strache.
- Wittmann Tibor (1978): *Latin-Amerika története* [Második kiadás]. Gondolat. Budapest.
- Wüst, Georg (1963): *Repräsentative Tiefsee-Expeditionen und Forschungsschiffe 1873–1960*. *Naturwissenschaftliche Rundschau*. 1963/6. szám. 211–214. old.